

Przemoc antyżydowska w okresie I wojny światowej i rewolucji (1914–1921). Esej bibliograficzny

Powszechnie wiadomo, że w latach 1914–1921, okresie naznaczonym wojną, rewolucjami i masowym terrorem w Europie Środkowej i Wschodniej, przemoc wobec Żydów w zakresie brutalności, intensywności, zasięgu oraz liczby ofiar śmiertelnych przewyższyła dwie poprzednie największe fale przemocy antyżydowskiej (z lat 1881–1882 i 1903–1906). Esej ten koncentruje się właśnie na wymienionym wyżej okresie. Apogeum tej przemocy przypało na lata 1918–1919.

Lata te przyniosły kilkudziesięciu tysiącom Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej śmiertelne zagrożenie. Zbiorowość ta gęsto zamieszkiwała obszary, które stały się sceną ostrych sporów i walk politycznych, granicznych, etnicznych oraz niepokojów społecznych, jak również działań o charakterze kryminalnym. Na podstawie literatury historycznej z lat 20. i 30. XX w. ocenia się, że zginęło wówczas pomiędzy 35 a 200 tys. osób¹. Liczby te nie obejmują jednak ofiar, które zmarły po upływie kilku kolejnych tygodni lub miesięcy w wyniku obrażeń odniesionych w pogromach oraz osób zabitych w atakach kolejowych, ludzi wyrzuconych za burty statków i łodzi pasażerskich, uchodźców zamordowanych na drogach itp. Jeśli weźmiemy również pod uwagę osoby, które w wyniku przemocy przeżyły głęboką traumę, odniosły rany czy zostały zgwałcone, a także przesiedleńców, owdowiałych i osieroconych, wtedy liczba Żydów bezpośrednio objętych falą przemocy przekroczy wiele setek tysięcy.

¹ Minimalna szacunkowa liczba ofiar za: S.I. Gusiew-Orenburgski, *Kniga o jewriejskich pogromach na Ukrainie w 1919 g.*, red. i posł. M. Gorki, Piotrograd [1923], s. 14, gdzie autor podaje, że Czerwony Krzyż na Ukrainie zidentyfikował 35 tys. ofiar, ale łączną liczbę ofiar szacuje na ok. 100 tys.; E. Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*, New York 1921, s. 180. N. Gergel, *Di pogromen in Ukraine in di jorn 1918–1921*, „Schriftn far Ekonomik un Statistik” 1, 1928, s. 112–113 (wyd. ang. *The Pogroms in the Ukraine in 1918–21*, „YIVO Annual of Jewish Social Science” 6, 1951, s. 249–251), ocenia liczbę zidentyfikowanych ofiar na ok. 50–60 tys. Według niego całkowita liczba ofiar zapewne wynosi co najmniej 100 tys. Liczbę 200 tys. ofiar podano w: J. Larin, *Jewrej i anti-semitizm w SSSR*, Moskwa–Leningrad 1929, s. 55; cyt. za: R. Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, New York 1995, s. 112.

Zakres terytorialny omawianych zjawisk jest bardzo rozległy. Wspomniane wydarzenia objęły tereny między zachodnią częścią Czech, Słowacji i Węgier a wschodnią częścią Ukrainy, Kubań i dalej na wschodzie, od Krymu na południu po Litwę na północy. Większość pogromów miała miejsce na Ukrainie. Jedynie Holokaust, który nastąpił dwie dekady później, przewyższył omawianą tu falę przemocy swoim zasięgiem geograficznym, nieprawdopodobną brutalnością i liczbą ofiar.

W niniejszym eseju prześledzę główne trendy w historiografii dotyczącej tej fali przemocy antyżydowskiej, poczynając od badań przeprowadzonych zanim jeszcze omawiane zjawiska sięgnęły zenitu, po czasy nam współczesne. W tym sensie poniższe studium nie ma charakteru całkowicie nowatorskiego. Istnieją bowiem opracowania, w których omówiono podstawowe publikacje poświęcone tematowi². Dokonano również przeglądu historiografii konkretnych aspektów tej fali przemocy (np. roli Symona Petlury³ czy wojsk „białych” w atakach na Żydów)⁴. W recenzjach niektórych książek znaleźć można zestawienia publikacji dotyczących omawianych problemów⁵. W odróżnieniu jednak od tego typu studiów niniejszy esej poświęcony zostanie głównym trendom w badaniach nad antyżydowską falą przemocy w latach 1914–1921. Podjęta zostanie analiza publikacji wydanych w językach: francuskim, niemieckim, hebrajskim, polskim, rosyjskim i jidysz, które ukazywały się, począwszy od momentu, kiedy miały miejsce omawiane wydarzenia, po czasy współczesne. Celem opracowania jest przedstawienie całościowego obrazu rozwoju historiografii w przyjętym zakresie, przy czym zamiarem moim nie jest odnotowanie każdej książki, artykułu czy studium poświęconego tej tematyce. Takie ujęcie problemu zajęłoby bowiem kilkanaście stron, a byłoby raczej listą publikacji bez realizacji zamierzonego celu analitycznego⁶.

² A. Greenbaum, *Bibliographical Essay*, [w:] *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, ed. by J.D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 1992, s. 373–386.

³ Zob. *Bibliographical Postscriptum*, [w:] H. Abramson, *A Prayer for the Government, Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, Cambridge 1999, s. 169–178.

⁴ O. Budnicki, *Jews, Pogroms, and the White Movement. A Historiographical Critique*, „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History” 2, 2001, no. 4, s. 751–772; H. Abramson, *Historiography on the Jews and the Ukrainian Revolution*, „Journal of Ukrainian Studies” 15, 1990, no. 2, s. 33.

⁵ Zob. np. E.M. Avrutin, *Pogroms in Russian History*, „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History” 14, 2013, no. 3, s. 585–598.

⁶ Można jednak utworzyć taką listę, śledząc przypisy do najważniejszych dotyczących tej dziedziny prac badawczych (będą one analizowane w dalszej części eseju), jak również przy pomocy wydanych drukiem bibliografii, np.: G.D. Hundert, G.C. Bacon, *The Jews in Poland and Russia. Bibliographical Essays*, Bloomington 1984; bibliografie publikowane przez Stephena Corrsina w „Gal-Ed” od t. 15–16 (1997) do t. 19 (2004); cyfrowe bazy danych, np. Historical Abstracts lub RAMBI.

Pierwsza faza badań

Do połowy lat 20. publikacje dotyczące fali przemocy antyżydowskiej w Europie Środowej i Wschodniej skupiały się przede wszystkim na dokumentacji zniszczeń, rejestrowaniu liczby ofiar i przedstawianiu historii osobistych. Wkrótce po wybuchu omawianej fali przemocy intelektualiści żydowscy podjęli starania o udokumentowanie cierpień doznanych w trakcie działań wojennych i zebranie dowodów na zbrodnie popełnione w stosunku do Żydów w Europie Wschodniej. Badania te rozpoczęto zanim jeszcze zasięg i brutalność ataków sięgnęły zenitu. Najbardziej niezwykłym dziełem, które wyznacza początek studiów nad tymi zjawiskami, jest dobrze znana praca *Churbn Galicje* autorstwa S. An-skiego (Szlojme Z. Rapoport)⁷. Praca ta wyraźnie ukazuje przemoc towarzyszącą trwającej wtedy wojnie jako punkt zwrotny w dziejach Żydów Europy Wschodniej.

W 1918 r. przywódcy organizacji, partii i społeczności żydowskich w Austrii, Królestwie Polskim, Galicji, Niemczech, Rosji i rosyjskiej części Ukrainy, przeżeni skalą agresji, zainicjowali zakrojoną na szeroką skalę akcję zbierania materiałów dokumentujących przemoc wobec Żydów. Przygotowano w tym celu kwestionariusze ankiet i przeprowadzono szereg wywiadów z dużą liczbą ofiar i świadków. Badaniami objęto osoby w różnym wieku, reprezentujące znaczny przekrój pozycji zawodowych i społecznych⁸. Zbiory te stanowią bazę źródłową pierwszych prac, jakie powstały na ten temat.

Opisaną wyżej fazę badań rozpoczęto w 1919 r., a intensywne prace prowadzono aż do 1923 r. Na początku 1919 r. ukazały się pierwsze opracowania na temat przemocy wobec Żydów, z których większość poświęcona była wydarzeniom w Galicji. Josef Bendow (ps. Józefa Tenenbauma) opublikował pierwszą relację na temat pogromów we Lwowie. Jego *Der Lemberger Judenpogrom, November 1918 – Jänner 1919* (Wien 1919) przedstawia kontekst historyczny, dokumentuje politykę lokalnych przywódców żydowskich wobec konfliktu polsko-ukraińskiego, opisuje reakcje polskich liderów oraz sił zbrojnych, a także prezentuje relacje dotyczące wybuchu przemocy antyżydowskiej zainicjowanej

⁷ S. An-ski, *Churbn Galicje*, [w:] tegoż, *Gezamelte szriftn*, t. 4–6, Warsze–Niu Jork 1922–1925 (wyd. ang. *The Enemy at his Pleasure. A Journey Through the Jewish Pale of Settlement During World War I*, przeł. J. Neugroschel, New York 2002).

⁸ Wywiady, jak również kwestionariusze ankiet oraz relacje świadków i ofiar pogromów z lat 1918–1922 przechowywane są obecnie w archiwach: GARF w Moskwie, YIVO w Nowym Jorku oraz CZA i CAHJP w Jerozolimie. Zbiór ten można uznać za jeden z pierwszych udanych projektów z gatunku historii mówionej dotyczących przemocy etnicznej. Zebrane świadectwa uzupełnia różnego rodzaju dokumentacja zgromadzona przez organizację żydowskie: sporządzane na miejscu raporty, fotografie ofiar i szkód, a także dane statystyczne zestawione przez kilka instytucji.

przez polskie wojsko i zgromadzony tłum. Praca zawiera też zeznania naocznych świadków i opisuje działania podejmowane przez władze oraz przywódców żydowskich w trakcie i po dokonanych mordach. Po ukazaniu się tej publikacji bardzo szybko pojawiły się kolejne opracowania, które w podobny sposób podejmowały opisywany problem. Należy do nich studium autorstwa Leona Chazanowicza, czołowej postaci obozu syjonistyczno-socjalistycznego, które stanowi niejako model późniejszych opracowań. W 1919 r. w Sztokholmie Chazanowicz zredagował *Les pogromes anti-juifs en Pologne et en Galicie en novembre et décembre 1918. Faits et documents* (opublikowane równocześnie w języku niemieckim jako *Die polnischen Judenpogrome im November und Dezember 1919. Tatsachen und Dokumente*). Praca ta, poświęcona wydarzeniom w Galicji, zawiera wiele dokumentów opisujących zarówno przebieg zdarzeń, jak również reakcje władz lokalnych i państwowych oraz naocznych świadków i znaczących postaci życia publicznego, a także prezentuje recepcję wypadków wśród różnych środowisk żydowskich i polskich, tak miejscowych, jak i zagranicznych. Podobny charakter ma wydane kilka miesięcy później opracowanie zatytułowane *Evidence of Pogroms in Poland and Ukraine. Documents, Accounts of Eye-witnesses, Proceedings in Polish Parliament, Local Press Reports, etc.* (New York 1919). Publikacja ta, oprócz informacji dotyczących przemocy wobec Żydów w Galicji z jesieni i zimy przełomu lat 1918 i 1919, zawiera także dane związane z wydarzeniami w Pińsku i Wilnie w kwietniu 1919 r. Większość dokumentów, stanowiących materiał źródłowy powyższych opracowań, znajduje się obecnie w zbiorach Centralnego Archiwum Syjonistycznego w Jerozolimie (Central Zionist Archives, CZA). Celem owych pierwszych badań było zwrócenie uwagi międzynarodowej opinii publicznej na opisywane wydarzenia, zwłaszcza na kwestię identyfikacji sprawców i problem ich odpowiedzialności, a także na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa mniejszości żydowskiej w nowo powstałych krajach. W tym momencie ważyły się losy regionu; prowadzono również publiczne debaty na temat sposobów zagwarantowania praw mniejszości, zwłaszcza żydowskiej⁹.

Więcej badań na temat przemocy wobec Żydów przeprowadzonych w językach jidysz, angielskim i rosyjskim zaczęło się pojawiać w drugiej połowie 1919 r. Opracowania te koncentrowały się na przemocy wobec Żydów na Ukrainie, gdzie ludzie ginęli na skalę bezprecedensową. Na początku 1920 r. Komitet Centralny Organizacji Syjonistycznych w Rosji (Merkaz) wydał w Londynie pracę zatytułowaną *Jewish Pogroms in South Russia. Report by the Kieff Pogrom Relief Committee*. Umieszczono tam raport na temat najpoważniejszych ataków

⁹ W tym kontekście zob. zwł. C. Fink, *Defending the Rights of Others. The Great Powers, the Jews and the International Minority Protection 1878–1938*, Cambridge 2004, s. 109–130, 171–208.

na Żydów oraz informacje o ofiarach i działaniach podjętych na Ukrainie przez Komitet Pomocy Ofiarom Pogromów (działający pod nadzorem rosyjskiego Czerwonego Krzyża). Publikacja wzywała również do pomocy i wsparcia ze strony społeczności żydowskich. Z kolei Amerykański Kongres Żydowski opublikował raport pt. *The Massacres and other Atrocities Committed Against the Jews in Southern Russia* (New York 1920).

Autorzy tych prac związani byli z organizacjami głęboko zaangażowanymi w niesienie pomocy ofiarom przemocy w wymiarze politycznym, gospodarczym czy też humanitarnym. Wszyscy włączyli się też w zbieranie stosownej dokumentacji. I tak np. Elias (Elie) Czerikower przewodził Redakcjom Kolegię ofj Zamln un Ojsforszn di Materialn wegn di Pogromen w Ukraine (Editorial Board for Collecting and Investigating Material Pertaining to the Pogroms in the Ukraine; Rada Wydawnicza ds. Gromadzenia i Badania Materiałów o Pogromach na Ukrainie), instytucji utworzonej w Kijowie przez członków Żydowskiej Rady Narodowej, której przewodził Czerikower. Do wysiłków tych dołączyły różne rosyjskie organizacje żydowskie (jak np. Żydowski Komitet na Rzecz Pomocy Ofiarom Wojny – JEKOPO, Organizacja Rozwoju i Twórczości, Obszczestwo Zdrawoochranienija Jewrejew – OZE). Szef Redakcjom Kolegię opublikował w Kijowie w 1920 r. pracę pt. *Di jidysze ojtonomie un der nacionaler sekretariat in Ukraine. Materialn un dokumentn*, która zawiera rozdział o pogromach oraz esej o stanowisku Krajowej Rady Żydowskiej na Ukrainie w 1919 r. wobec fali przemocy antyżydowskiej. Jak stwierdził Joshua Karlip, jej autor obawiał się, że tragedia pogromów może przyćmić pamięć o dokonaniach politycznych i kulturalnych, które zawdzięczano autonomicznemu statusowi Żydów w czasie krótkiego trwania Republiki Ukraińskiej (co też się stało)¹⁰. Czerikower następnie szybko przygotował studium w całości poświęcone pogromom na Ukrainie w latach 1917–1918, które ukazało się w Berlinie w 1923 r. w języku rosyjskim (*Antisemitizm i pogromy na Ukrainie 1917–1918*) i jidysz (*Antisemitizm un pogromen in Ukraine 1917–1918*). Zainteresowanie tą tematyką było wówczas ogromne.

Czerikower współpracował z Nochemem Sztifem, który na początku 1920 r. napisał książkę o pogromach na Ukrainie, opublikowaną w Berlinie w języku rosyjskim (*Pogromy na Ukrainie*, 1922) oraz jidysz (*Pogromen in Ukraine*, 1923). Wielu innych wybitnych intelektualistów żydowskich i osobistości życia publicznego działało w Redakcjom Kolegię. Należeli do nich m.in. Jakob Ze'ev Wolf Latzky-Bertholdi, Nahum Gergel (który przewodniczył JEKOPO), Szymon Dubnow i inni. Ten ostatni współpracował też z Siergiejem Gusiewem-Orenburskim (który pracował dla Międzynarodowego

¹⁰ J.M. Karlip, *Between Martyrology and Historiography. Elias Tcherikower and the Making of a Pogrom Historian*, „East European Jewish Affairs” 38, 2008, no. 3, s. 257–280.

Czerwonego Krzyża na Ukrainie w czasie pogromów) nad pracą zatytułowaną *Kniga o jewriejskich pogromach na Ukrainie w 1919 g.* (pracę redagował i opatrzył posłowiem Maksym Gorki; Piotrograd 1923). W kręgu osób związanych z Rosyjskim Czerwonym Krzyżem powstały także inne dzieła. To właśnie na podstawie materiałów działającego pod auspicjami tej instytucji Komitetu Pomocy Ofiarom Pogromów Gusiew-Orenburgski opublikował książkę pt. *Bagrowaja kniga. Pogromy 1919–20 na Ukrainie* (Charbin 1921). Z kolei Elias (Ilia) Heifetz, który prowadził Wydział Pomocy Ofiarom Pogromów Rosyjskiego Czerwonego Krzyża w Kijowie, wykorzystał materiały zebrane przez tę organizację w wydanej w Nowym Jorku 1921 r. pracy *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*. Studium to poprzedziło obszerne i szczegółowe wprowadzenie, które ukazało się również w języku jidysz: *Pogrom geszichte [1919–1920]. Di ukrainisze szechite in 1919* (Niu Jork 1921).

Redakcjons Kolegie udało się zgromadzić ogromne archiwum, którego podstawową część Czerikower przemycił z Kijowa do Berlina (dokumenty te obecnie zdeponowane są w zbiorach YIVO Institute for Jewish Research w Nowym Jorku)¹¹. Na podstawie tej kolekcji zamierzało opublikować siedem tomów badań. Wymienione wyżej studium Czerikowera, wydane w 1923 r. w Berlinie, jest jednym z nich¹².

Opracowania te powstały w momencie apogeum przemocy. Wydano je jeszcze przed zakończeniem wojny domowej lub bezpośrednio po niej, a ich celem było przedstawienie światowej opinii publicznej najnowszych badań i analiz historycznych, w dużej mierze na podstawie dokumentów i relacji świadków, zgromadzonych przede wszystkim podczas pogromów przez różne organizacje żydowskie zajmujące się udzielaniem pomocy. Część opracowań stanowił wybór dokumentów będących materiałem dowodowym dotyczącym pogromów, wydany w jidysz, po rosyjsku, angielsku i w innych językach.

Rząd radziecki i powiązane z nim organizacje również zaangażowały się w zbieranie dokumentów na temat pogromów na tych ziemiach Ukrainy, które znalazły się pod kontrolą bolszewików w latach 1919–1920. Wydział Pomocy Ofiarom Pogromów Rosyjskiego Czerwonego Krzyża, który zgromadził ludzi o różnych orientacjach politycznych, odegrał w tym względzie wiodącą rolę. Od połowy 1919 r. na czele tej jednostki stał wspomniany już Heifetz, którego

¹¹ Tegoż, *The Tragedy of a Generation. The Rise and Fall of Jewish Nationalism in Eastern Europe*, Cambridge 2013, s. 165–167. Po przeniesieniu do Berlina Redakcjons Kolegie przekształcono w Mizrach Jidiszer Historiszer Archiw (Ostjudisches Historisches Archiv, Archiwum Historyczne Żydów Wschodnioeuropejskich).

¹² Każde opracowanie miało zawierać jedno studium oraz powiązane dokumenty i świadectwa. Czerikower opublikował tylko dwa z siedmiu planowanych tomów: *Antisemitizm un pogromen* oraz *In der tekufe fun rewolucje*. Pozostałe rękopisy, które miały być wydane w latach 20. XX w., można odnaleźć w YIVO, Mizrach Yidisher Historisher Arkhiv Records, RG 80–89.

władze radzieckie skierowały do kontroli działalności Czerwonego Krzyża w regionie i który również przewodniczył ukraińskiemu Komitetowi Pomocy Ofiarom Pogromów. Pod jego przewodnictwem zebrano zeznania świadków i ocalałych. Materiały te uzupełniają dokumenty władz rządowych i wojskowych, w tym radzieckich. Zbiór ten przechowywany jest w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (GARF). W Rosji Radzieckiej proces zbierania materiałów, archiwizacji oraz publikowania dokumentów i zeznań na temat zbrodni popełnionych na Żydach wspierała sieć organizacji kontrolowanych przez bolszewików. Posłużyło to reżimowi w walce z pogromami, zarówno w wymiarze ideologicznym, jak i propagandowym (jak np. wyżej wspomniane książki Gusiewa-Orenburskiego o pogromach na Ukrainie), a także do celów dyplomatycznych, jak w przypadku publikacji tego samego autora zatytułowanej *Materiały o jęwiejskich pogromach* (t. 1: *Pogromy w Biełorussii. Pogromy uczinionyje białopoliakami*), której wydanie zbiegło się w czasie z negocjacjami z Polską w Rydze¹³.

Oprócz prac historycznych opartych na dokumentach i relacjach opracowywanych i wydawanych przez osoby publiczne, zaangażowane w działalność polityczną i/lub społeczną, powoli pojawiał się inny rodzaj wydawnictw: wspomnienia. Ważne postaci, które należały do kręgów podejmujących decyzje, również przedstawiały swoje opinie na temat pogromów na Ukrainie. Wśród nich szczególne miejsce zajmowali ministrowie do spraw żydowskich w Republice Ukraińskiej, którzy prezentowali zniuansowany punkt widzenia na kwestię odpowiedzialności przywództwa ukraińskiego oraz „białych” za krwawe zamieszki¹⁴.

Autorzy ci zdecydowanie podzielali przekonanie, że przemoc antyżydowska była przede wszystkim zjawiskiem rozprzestrzeniającym się z góry w dół hierarchii państwowej, a pod wieloma względami wręcz zorganizowanym. Oznaczało to, że wypadki te mogły być kontrolowane, co więcej – można im było zapobiec. Za wyżej opisanymi badaniami stał pewien program polityczny. Powoli pojawił się też inny nurt, odchodzący od dążenia do uzyskania sprawiedliwości w kierunku działań upamiętniających. Na początku lat 20. zaczęły się ukazywać wspomnienia, pamiętniki i refleksje zwykłych ludzi. Świadkowie

¹³ L. Miliakova, *Le livre des pogroms. Antichambre d'un génocide: Ukraine, Russie, Biélorussie, 1917–1922*, Paris 2010, s. 27; *Kniga pogromow. Pogromy na Ukrainie, w Biełorussii i jęwropiejskiej czasti Rossii w pieriod Graždanskoj wojny 1918–1922 gg. Sbornik dokumentow*, ed. L.B. Miliakowa, Moskwa 2007, s. XXVI.

¹⁴ J.Z.W. Latzky-Bertholdi, *Gzeires Denikin*, Berlin 1922; S. Goldelman, *In goles baj di Ukrainer brif fun a jidiszn social demokrat*, Berlin 1921 (wyd. niem. *Juden und Ukrainer, briefe eines jüdischen Sozialdemokraten*, Berlin 1921; wyd. ang. *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*, Chicago 1968); A. Rewucki, *In di szwere teg ojf Ukraine. Zichrojnes fun a jidiszn minister*, Berlin 1924 (wyd. ang. A. Revutsky, *Wrenching Times in Ukraine. Memoir of a Jewish Minister*, St. John's 1998).

i ofiary prezentowali wydarzenia z osobistej perspektywy, opowiadając o własnych przeżyciach, głównie w języku jidysz. Zbierano te indywidualne historie, publikując niektóre z nich¹⁵. Należące do tego samego nurtu pierwsze dwudziestowieczne księgi pamięci ukazały się w Nowym Jorku. W 1921 r. stworzono *jizkor-buch* upamiętniający ofiary z Żytomierza¹⁶. *Churbn Proskurow* [Zniszczenie Proskurowa] wydano w 1924 r.¹⁷ Obie publikacje koncentrowały się na losach poszczególnych ludzi, przedstawiały życie w mieście przed brutalnymi wydarzeniami oraz osobiste refleksje na temat przemocy¹⁸. Wydawnictwa te stworzyły wzorzec dla gatunku powojennych *jizkor-bicher*, których rozwój przypadł na późne lata 40., a przede wszystkim na lata 60. i 70.¹⁹ Księgi pamięci napisane w żalobnym duchu wyrażają wszechobecny smutek i gniew. Emocje te legły u podstaw projektu upamiętnienia ofiar – poprzez spisanie ich historii i tym samym ocalenie od zapomnienia.

Przykładem tego nurtu jest trzeci tom *Reszumot, me'asef le-diwrej zichronot, le-etnografia ule folklor be-Israel* [Zbiór pamiętników, etnografii i folkloru żydowskiego], opublikowany w 1923 r.²⁰ Jak zapowiadano we *Wstępie*:

Nie zamierzamy powiększać dokumentacji. Nie zajęliśmy się szczegółowo liczbami. Dokumenty, bez umniejszania ich ważności, nie są niczym więcej niż wskaźnikami, czasami tylko niemymi i zimnymi wskaźnikami. A liczby? Czy za ich pomocą można zmierzyć przelaną krew? Szukaliśmy materiałów innego rodzaju i okazało się, że rzeczywiście takowe istnieją: zapisy i wspomnienia ludzi, którzy łamiącym głosem opowiadali własnymi słowami o tym, co sami widzieli, o tym, co spotkało ich samych i inne osoby. Ważne było dla nas, aby poznać opowieści nie tylko o samych wydarzeniach, ale także o życiu, które toczyło się obok. Historia kiedyś nadejdzie, a kiedy to nastąpi, jej prawdziwość potwierdzą te opowieści.

¹⁵ Np. S. Rubinsztein, *Cwiszyn fajer un szwerd. Bletlach zichrojnes wegn birger krig in Ukraine, 1918–1920*, Warsze 1923. Na temat innych opracowań opublikowanych w Palestynie zob. G. Alroey, *Mifal leumi ze i-efszar le-ha'amid al ha-chemla we-ha-rachmim'. Tguwatam szel ha-jiszuw we-ha-tnua ha-cijonit le-pogromim be-Ukraina ba-szanim 1918–1920*, „Ijunim bi-Tkumat Israel” 23, 2013, s. 422, 429–431.

¹⁶ Żytomirer Farajnitge Relief Komitet, *Izker*, Niu Jork 1921.

¹⁷ *Churbn Proskurow: cum ondenkn fun di hejlige neszomes, vos zajnen umgekumen in der szreklicher szechite, vos iz ongefirt geworn durch di Hajdamakes – Churbn Proskurow: le-zecher niszmot ha-kdoszim sze-naflu chalal be-jom ha-harega ha-nora'a, sze-ne'erchah al Jehudej Proskurow al-jedej chajalej ha-hajdamakim*, New York 1924.

¹⁸ G. Alroey, *Ha-Gibor ha-iwri we-ha-korban ha-jehudi. Ha-Pogromim be-Ukraina u-Meoraot tet rejsz pej tet rejsz pej alef*, „Zion” 80, 2015, s. 572–578.

¹⁹ R. Horowitz, *Memorial Books of Eastern European Jewry. Essays on the History and Meanings of Yizker Volumes*, Jefferson 2011, s. 1, 29, 149.

²⁰ G. Alroey, *Documenting the Pogroms in Ukraine, 1918–1920. Eliezer David Rosenthal's Megilat ha-tevah*, „Gal-Ed” 24, 2015, s. 71–73 (jeśli nie zaznaczono inaczej, cyt. przeł. M.S.).

W latach 20. i 30. w Stanach Zjednoczonych²¹ oraz w Palestynie kontynuowano pracę nad projektami upamiętniającymi ofiary. W Ziemi Świętej to upamiętnianie poprzez badania i publikacje nabrało syjonistycznego wymiaru, czego przykładem może być *Gewat (ha-kwuca al szem kdoszej Pinsk). Mekorot we-korot*. W pracy tej hymny pochwalne ku odbudowie nowego życia żydowskiego przeplatają się z żałobą po ofiarach pogromów i opiewaniem waleczności pionierów syjonizmu²².

Wspomniana wyżej pierwsza fala badań przedstawia pewne tematy, którymi historiografia zajęła się intensywnie w następnych dziesięcioleciach: źródła i powody przemocy antyżydowskiej, skupienie uwagi na najbardziej brutalnych wydarzeniach, liczba ofiar, a przede wszystkim kwestia sprawców oraz ich relacji z władzami²³.

W pierwszym etapie głównym celem badań było przyciągnięcie uwagi międzynarodowej opinii publicznej. Był to apel o udzielenie pomocy rzeczowej dziesiątkom tysięcy ofiar i rzeszom żydowskich uchodźców. W wymiarze politycznym wydawać się może, iż autorzy opracowań żywili nadzieję, że zachodnie mocarstwa mogą powstrzymać przemoc poprzez nacisk na przywódców polskich, ukraińskich oraz rosyjskich i skłonić ich do przyznania szerszych praw Żydom w nowo utworzonych państwach Europy Wschodniej. Wydaje się zatem, że badania te były narzędziem w walce o ochronę mniejszości żydowskiej przed przemocą i zarazem wezwaniem do podjęcia międzynarodowych działań na rzecz poprawy losu Żydów w tej części kontynentu. Żądanie międzynarodowej gwarancji praw mniejszości postrzegano jako sprawdzian suwerenności nowych państw, a równocześnie sposób na poprawę bezpieczeństwa społeczności żydowskich²⁴.

Opracowania te były także apelem o sprawiedliwość. Ich celem było stworzenie przesłanek do ukarania napastników²⁵. Zamierzano ujawnić sprawców oraz wyjaśnić przyczyny i okoliczności, w jakich doszło do wybuchów

²¹ *Felsztin zamlbuch zum ondenk fun di Felsztiner kedojszim*, red. N. Kozłowski, Niu Jork 1937.

²² *Gewat (ha-kwuca al szem kdoszej Pinsk). Mekorot we-korot*, *Gewat* 1937.

²³ Świadczy o tym tytuł jednego z pierwszych opracowań na ten temat: J. Batchinsky, A. Margolin, M. Vishnitzer, I. Zangwill, *The Jewish Pogroms in Ukraine. Authoritative Statements on the Question of Responsibility for Recent Outbreaks Against the Jews in Ukraine*, Washington 1919. Przedstawiono tam zakres odpowiedzialności władz Dyrektoriatu za przemoc antyżydowską.

²⁴ Zob. przede wszystkim: D. Engel, *Manhigim jehudijim, tichum estrategi we-ha-zira ha-bejn-leumit le-achar milchemet ha-olam ha-riszona*, „Michael” 16, 2004, s. 165–178.

²⁵ Z. Szajkowski, *Cur geschichte fun dem ictikn buch*, [w:] *Di pogromen in Ukraine in jor 1919*, red. E. Czerikower, Niu Jork 1965, s. 335; zob. też A. Garbarini, *Power in Truth Telling. Jewish Testimonial Strategies before the Shoah*, [w:] *Kinship, Community, and Self. Essays in Honor of David Warren Sabeian*, ed. by J. Coy et al., New York–London 2015, s. 170–181.

przemocy, uwzględniając przy tym zmiany wynikłe z politycznego kontekstu wojny, okupacji i rewolucji. Badacze przedstawiali omawiane zjawiska na tle transformacji politycznej regionu w latach 1917–1919.

Wokół procesu Szwarcbarda

W połowie lat 20. temat upamiętnienia pogromów z lat I wojny światowej utracił zasadnicze znaczenie. Druga fala publikacji przypadła na lata 1926 i 1927. Miało to miejsce już kilka lat po ustaniu fali okrutnej przemocy antyżydowskiej. Jednak kwestia ukarania sprawców pojawiła się ponownie w związku z udanym zamachem na Symona Petlurę dokonany w Paryżu przez Szaloma Szwarcbarda. Przebywający na uchodźstwie ataman był jednym z liderów krótko istniejącej Republiki Ukraińskiej. Żona Szwarcbarda stwierdziła, że intencją jej męża było „pomścić wszystkie pogromy, krew, nienawiść do Żydów”²⁶. Stąd druga fala badań skupiła się przede wszystkim na znaczeniu i działaniach ukraińskiego rządu Petlury oraz roli wojsk polskich w popełnionych okrucieństwach. Jak napisał Henry Abramson, autor najbardziej znaczącego studium na temat Ukraińców i Żydów w czasie rewolucji ukraińskiej: „Sprawa Szwarcbarda ma wielkie znaczenie dla historiografii ery rewolucji, ponieważ do przedstawienia dowodów w sądzie zmobilizowano zarówno ukraińskie, jak i żydowskie środowisko naukowe. W pracach wydanych przed zabójstwem Petlury widać tendencję do zmiernienia się z problemami w bezpośredni i zrównoważony sposób, podczas gdy wiele publikacji powstałych po 1926 r. podąża za argumentacją przedstawioną przez strony procesu, zamiast uważnie zbadać źródła historyczne”²⁷.

Proces na nowo wzbudził zainteresowanie sprawą przemocy wobec Żydów, a przede wszystkim kwestią odpowiedzialności za nią. W tym okresie główną rolę w omawianym nurcie badań odgrywał Leo Motzkin. Anonimowo zredagował on pracę na ten temat napisaną przez Józefa Schechtmana, opublikowaną przez Comité des délégations Juives w 1927 r. w języku angielskim i francuskim²⁸. Dokumentację, dowody oraz wcześniej złożone zeznania poddano ponownym badaniom, publikując nowe spostrzeżenia, czego przykładem jest

²⁶ D. Engel, *Being Lawful in a Lawless World. The Trial of Scholem Schwarzbard and the Defense of East European Jews*, „Simon Dubnov Institute Yearbook” 5, 2006, s. 84; zob. też: S. Schwarzbard, *Inem lojff fun jorn*, Chicago 1934; K. Johnson, *Sholem Schwarzbard. Biography of a Jewish Assassin*, niepublikowana praca doktorska, Harvard University 2012.

²⁷ H. Abramson, *A Prayer for the Government, Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, s. 172.

²⁸ *Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917–1919). Historical Survey with Documents and Photographs*, [ed. by L. Motzkin], London 1927.

praca autorstwa Nahuma Gergela *Di pogromen in Ukraine in di jorn 1918–1921*, która ukazała się w 1928 r. w „Szriftn far Ekonomik un Statistik”²⁹. Gergel przedstawił kwestię odpowiedzialności za pogromy w sposób ilościowy. Stwierdził, że armia Petlury przeprowadziła większość ataków (40% wszystkich pogromów), które przyniosły największą liczbę ofiar śmiertelnych (53,7% ogółu zabitych). Pojawiły się również nowe opracowania, m.in. książka Józefa Schechtmana *Wer iz farantwortlich far di pogromen in Ukraine lojt naje nit farefentliche materialn un dokumentn?* (Kto jest odpowiedzialny za pogromy na Ukrainie w świetle nowych materiałów i dokumentów?, Berlin 1927), której autor zwraca uwagę na sprawę odpowiedzialności ukraińskiego Dyrektoriatu (poza odpowiedzialnością „białych”). W kontekście procesu i poszukiwania nowych dowodów w latach 1928–1931 opublikowano także pierwsze trzy tomy *Megilat ha-tewach* Eliezera Davida Rosenthala, pod patronatem tworzącego w języku hebrajskim poety Chaima Nachmana Bialika oraz Altera Drujanowa i Jehoszuy Rawnickiego. Praca opisuje przemoc antyżydowską, do której doszło w 396 miejscowościach na Ukrainie, przedstawionych w kolejności alfabetycznej. W każdym wpisie autor rekonstruuje zdarzenia według relacji świadków, dodając listę ofiar, z ich nazwiskami, wiekiem, niekiedy zawodem³⁰. Bialik, wyjaśniając Motzkinowi naturę tego projektu, stwierdził: „znajduje się [tu] ogromna i bardzo znacząca ilość materiału, który na podstawie rzetelnej dokumentacji i tysięcy pisemnych oraz ustnych relacji, przekazanych przez naocznych świadków i samych poszkodowanych, szczegółowo opisuje przebieg rzezi i pogromów na Ukrainie, od początku do końca, w każdym mieście i w każdej społeczności”³¹.

Po drugiej stronie barykady, walcząc o przychylność opinii publicznej i pragnąc udowodnić niewinność Petlury, jego zwolennicy wydali *Documents sur les pogromes en Ukraine et l’assassinat de Simon Petlura à Paris* (Paris 1927). Przedstawiono tam wydane przez ukraiński rząd rozkazy przeciwne pogromom.

Prace takie jak *A pinkes fun a tojter sztot: churbn Dubove*, autorstwa Rachel Faigenberg (Warsze 1926), *Ven dos folk Isroel sztarbt* Bernarda Lecache’a (Warsze 1927; w tym samym roku opublikowana po francusku w Paryżu jako *Quand Israel meurt*), *Jewriejskie pogromy: 1918–1921* A.S. Ostrowskiego (Moskwa 1926) czy *In jene teg. Zichrojnjes wegn der rusischer rewolucje un dir ukrainer pogromen* Maxa Sadikoffa (Niu Jork 1926), jak również świadectwo Jana Przanowskiego w *Wos majne ojgen hoben gezen in di szojderliche teg in Proskurrow* (Warsze 1928) lub jedyna w swoim rodzaju *Megilat por’anut. Zichronot al meoraot Pinsk u-Chewel Polesie bi-sznot ha-milchama ha-olamit* autorstwa

²⁹ W j. ang.: N. Gergel, *The Pogroms in the Ukraine in 1918–21*, s. 249.

³⁰ G. Alroey, *Documenting the Pogroms in Ukraine, 1918–1920...*, s. 71–73.

³¹ Tamże, s. 74.

Avrahama Aszera Fainsztejna (Tel Awiw 1929), przyczyniły się do przedstawienia osobistego punktu widzenia naocznych świadków wydarzeń, informując o doświadczeniach ofiar, upamiętniając je i podkreślając apele o sprawiedliwość.

Letarg (od lat 30. do 80. XX w.)

Po krótkim powojennym okresie zainteresowania w kolejnych dekadach porzucano omawiany temat, sporadycznie jedynie go podejmując w publikacjach utrzymanych w duchu opracowań sporządzonych w latach 20. Należy jednak zauważyć, że prace napisane lub wydane w latach 30. charakteryzowały się bardziej zniuansowanym podejściem do kwestii sprawców. W wydanej w 1932 r. książce opatrzonej wstępem Czerikowera Schechtman skupił się na „białych” oraz roli, jaką odegrali oni w przemocy wobec Żydów³². Podobnie jak w przypadku publikacji z lat 20., praca ta zawiera wybór stosownych dokumentów pochodzących z kolekcji materiałów zebranych na Ukrainie i sprowadzonych do Berlina. Schechtman opisuje przypadki współpracy środowisk żydowskich z „białymi”, ale też zauważa rosnące tendencje antysemityczne wśród dotychczasowych sprzymierzeńców i kręgów „wolontariuszy”, co uniemożliwiło prowadzenie kolejnych wspólnych działań. Atmosfera antysemityzmu na Ukrainie oraz pojawiające się roszczenia wzmacniały antyżydowskie trendy, tworząc błędne koło prowadzące do zabójczej przemocy. Według autora „białe” pogromy stanowiły nieodłączny element programu politycznego, który był reakcją nie tylko na bolszewizm, ale dotyczył ogólnie pozycji Żydów w Rosji i na Ukrainie w następstwie rewolucji. We wstępie Czerikower ponownie dowodzi konieczności skoncentrowania się na doświadczeniach ofiar i ich punkcie widzenia³³.

Na podstawie tego samego zbioru dokumentów i relacji naocznych świadków Czerikower w *Di pogromen in Ukraine in jor 1919*, książce, którą napisał w latach 20. i 30. (ale wydanej dopiero pośmiertnie w Nowym Jorku w 1965 r.)³⁴, opisał szczegółowo pogromy, wymieniając miasta i miasteczka, w których doszło do rzezi, a także podając nazwiska osób odpowiedzialnych, oszacował również liczbę ofiar. Stwierdził ponadto, że najbardziej krwawe były te pogromy, których dopuściły się wojska ukraińskie. Wskazał też, że Dyrektoriat z jednej strony nie popierał pogromów, ale jednocześnie nie kontrolował

³² J.B. Schechtman, *Pogromy Dobrowol'czeskoj armii na Ukrainie (K istorii antisemitizma na Ukrainie. 1919–1920 gg.)*, wstęp I.M. Czerikower, Berlin 1932.

³³ E. Czerikower, *Biełoje dżiżenije i jewriei*, [w:] tamże, s. 7.

³⁴ *Di pogromen in Ukraine in jor 1919* Czerikowera zostało wydane przez YIVO Jewish Institute for Research. Pracę S. Goldelmana przetłumaczono na język angielski i opublikowano w Ukrainian Research & Information Institute jako *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*, Chicago 1968.

swoich żołnierzy. Jego zdaniem Dyrektoriat, nie potępiając antyżydowskiej agresji, przyzwalał na nią. Badacz podkreślił również odpowiedzialność osobistą Petlury, wskazując, że wydanie zwykłego rozkazu mogło zapobiec rozlewowi krwi. Według Czerikowera Petlura odmówił podjęcia działań, ponieważ w staraniach o zachowanie władzy pogromy stanowiły dla niego politycznie użyteczne narzędzie.

Inne publikacje, które ukazywały się od końca lat 60. i w następnej dekadzie, również powielają wzorce wypracowane w 2. połowie lat 20. i wczesnych latach 30. Koncentrują się przede wszystkim na kwestii winy i odpowiedzialności. Przykładem jest polemika, jaką na łamach „Jewish Social Studies” przeprowadzili w 1969 r. Taras Hunczak i Zosa Szajkowski. Debatowali oni na temat odpowiedzialności Petlury i Dyrektoriatu za pogromy. Obaj byli głęboko emocjonalnie zaangażowani w omawiany temat, o czym świadczy język, jakim się posługiwali, nie zgadzając się właściwie w żadnym punkcie. Hunczak nakreślił nadmiernie pozytywny wizerunek Petlury, pomniejszając znaczenie niektórych dokumentów oraz relacji świadków świadczących o odpowiedzialności Dyrektoriatu za tego typu zdarzenia. Z drugiej strony Szajkowski, żydowski historyk związany z YIVO, podkreślał winę Petlury, odrzucając wszystkie argumenty przemawiające za jego ograniczonymi możliwościami w zakresie powstrzymania przemocy³⁵. Samo podjęcie analizy stanowiska Petlury i Dyrektoriatu jest zrozumiałe, można natomiast zaobserwować nadmierną koncentrację na badaniach nad konkretnymi miejscami i zachowaniem jednej osoby, bez brania pod uwagę szerszego kontekstu. Jehuda Slucki próbował pójść o krok dalej i poszerzyć obszar analizy. W pracy *The Question of Responsibility of the Pogroms in Ukraine* wskazał na różne, ścierające się ze sobą obozy polityczne jako na sprawców przemocy antyżydowskiej, a także różnice w ramach tych obozów, „czerwonych” i „białych”, u Petlury i pomiędzy siłami Nestora Machny. Wedle nowatorskich ustaleń tego badacza, w owych pełnych chaosu czasach każda z tych grupa posunęła się do przemocy wobec Żydów. Autor ten stwierdził, że z jednej strony „czerwoni” zamordowali więcej osób niż wcześniej przyjmowano, a z drugiej bandy Machny mniej. Żołnierze Petlury nie stanowili wyjątku w tej pełnej zamętu i gwałtów epoce. Niemniej Slucki stwierdził, że odpowiedzialność ukraińskiego przywódcy zasadza się na niezdolności do potępienia oraz ukarania sprawców wywodzących spośród jego wojsk³⁶.

³⁵ T. Hunczak, *A Reappraisal of Simon Petliura and Jewish-Ukrainian Relations 1917–1921*, „Jewish Social Studies” 31, 1969, s. 163–183; Z. Szajkowski, *A Reappraisal of Symon Petliura and Ukrainian-Jewish Relations, 1917–1921. A Rebuttal*, „Jewish Social Studies” 31, 1969, s. 184–213; zob. też tegoż, *Paraszat Petliura*, „He-Awar. Ha-Riw'on le-Diwrej Jemej ha-Jehudim we-ha-Jahadut be-Rusja” 17, 1970, s. 5–26.

³⁶ J. Slucki, *Beajat ha-acharajut be-far'ot Ukraina*, „He-Awar. Ha-Riw'on le-Diwrej Jemej ha-Jehudim we-ha-Jahadut be-Rusja” 17, 1970, s. 27–43.

W książce *Pogromchik* Saula S. Friedmana – pracy, która ukazała się w końcu lat 70. – autor w sposób bardziej polemiczny dowodzi zapiekłego antysemityzmu Petlury. Wymowę tych opracowań stonowała napisana w duchu apologetycznym publikacja Tarasa Hunczaka, która ukazała się kilka lat później (1985)³⁷.

Innym trendem zapoczątkowanym w latach 70. i 80. ubiegłego wieku były próby ukazania Żydów nie tylko jako ofiar, lecz także jako podmiotów sprawczych w starciu z falą antyżydowskiej przemocy. Podejście to nieprzypadkowo można odnotować w historiografii izraelskiej. Początkowo nurt ten wyrażał się zainteresowaniem samoobroną Żydów podczas zamieszek na Ukrainie. Szczególnie interesujący pod tym względem jest siedemnasty tom ukazującego się w języku hebrajskim pisma poświęconego rosyjskim Żydom, „He-Awar, le-Diwrej Jemei ha-Jehudim we-ha-Jahadut be-Rusia”. Wydany w 1970 r. tom dotyczy przemocy antyżydowskiej na Ukrainie w latach 1917–1919. Spośród piętnastu opracowań podejmujących temat przewodni osiem poświęconych jest organizacjom samoobrony utworzonym przez Żydów³⁸. Później pojawiły się badania nad osobami wstępującymi do uzbrojonych jednostek żydowskich w odpowiedzi na skierowaną przeciw Żydom przemoc³⁹.

W tym okresie ponownej ocenie poddana została również działalność polityczna przywódców żydowskich w Europie Wschodniej w obliczu przemocy. Tendencję tę widać w pierwszym skrupulatnie przeprowadzonym studium problemu – pracy Azriela Szochata poświęconej brutalnym wydarzeniom w Pińsku 5 kwietnia 1919 r., kiedy 34 mężczyzn-Żydów rozstrzelano na rynku tego miasta. Jego *Paraszat ha-pogrom be-Pinsk be-chamisza be-april 1919* (Zdarzenia pogromowe w Pińsku 5 kwietnia 1919 r.) rekonstruuje wydarzenia z punktu widzenia naocznych świadków żydowskich. Praca ta oparta jest na dokumentach i relacjach przechowywanych w CZA lub opublikowanych w latach 20. i 30.⁴⁰ Opisując incydent, Szochat podkreśla rolę polskiej prasy żydowskiej i działania żydowskich posłów na Sejm, którzy dążyli do

³⁷ S.S. Friedman, *Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura*, New York 1977; T. Hunczak, *Symon Petliura, and the Jews. A Reappraisal*, Toronto 1985. O debacie historiograficznej na ten temat zob. L. Fischer, *The Pogromshchina and the Directory. A New Historiographical Synthesis?*, „Revolutionary Russia” 16, 2003, no. 2, s. 47–93.

³⁸ Kolejne dwa opracowania poświęcono kwestii odpowiedzialności i winy, a następane dwa wyżej wymienionemu *Megilat ha-tewach*.

³⁹ B. Gurevitz, *An Attempt to Establish Separate Jewish Units in the Red Army during the Civil War*, „Michael. On the History of the Jews in the Diaspora” 6, 1980, s. 86–101; M. Mintz, *The Recruitment of Jews for Ukrainian National Units in 1917, as Reflected in the Minutes of the Provisional Jewish Council*, „Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe” 12, 1990, s. 5–21.

⁴⁰ A. Szochat, *Paraszat ha-pogrom be-Pinsk be-chamisza be-april 1919*, „Gal-Ed” 1, 1973, s. 135–173; zob. też tegoż, *Pinsk bejn Ukrainim, Bolszewikim u-Polanim*, „Gal-Ed” 2, 1975, s. 209–236.

wymierzenia kary odpowiedzialnym za zbrodnię i do stworzenia bezpiecznych warunków do życia w niepodległej Polsce. Podkreślenie sprawczej roli samych Żydów w ukróceniu przemocy poprzez odpowiednie instytucje polityczne, jak np. żydowskie Rady Narodowe⁴¹ działające w polskim parlamencie⁴², czy zwrócenie uwagi światowej opinii publicznej⁴³ stało się głównym tematem innych badań podejmowanych przez izraelskich historyków.

W odniesieniu do Ukrainy sprawcza rola Żydów zajmuje eksponowane miejsce w badaniach koncentrujących się na autonomii żydowskiej w tym kraju w latach 1917–1919. Według Henry’ego Abramsona „główny ośrodek podejścia rewizjonistycznego” w kontekstowym ujęciu stosunków żydowsko-ukraińskich w czasach wojny i rewolucji na Ukrainie znajdował się w Izraelu, a szczególnie w Tel Awiwie⁴⁴. W latach 80. ubiegłego wieku w niektórych badaniach zaprzestano podkreślania odpowiedzialności Petlury, choć nie pomniejszono znaczenia okrucieństwa i gwałtów ze strony sprawców. Arie Zaidman w 1980 r. w niepublikowanej pracy doktorskiej przedstawił więcej szczegółów na temat stanowiska Czerikowera o ograniczonych możliwościach kontroli na terenie całego kraju ze strony ukraińskiego dowództwa, ale również uwypuklił ich nieustanne wysiłki, aby położyć kres przemocy. Stwierdził też, że Petlura wprawdzie nie zainicjował pogromów, ale też nie podjął żadnych systematycznych kroków, aby je powstrzymać. Według Zaidmana często nie było możliwości, aby opanować i zatrzymać przemoc wobec Żydów, ale milczenie władz miało decydujące znaczenie w utrzymaniu *status quo*⁴⁵.

W tym samym okresie i najwyraźniej w odróżnieniu od trendów panujących w historiografii w latach 70. Frank Golczewski opublikował przełomowe studium pt. *Polnisch-jüdische Beziehungen, 1881–1922. Eine Studie zur Geschichte des Antisemitismus in Osteuropa* (Wiesbaden 1981). Znaczna część tej książki poświęcona jest zagadnieniu przemocy wobec Żydów w latach 1914–1921 w Królestwie Polskim, Galicji, jak również na terenach, które znalazły się pod polską kontrolą po powstaniu II Rzeczypospolitej. Korzystając głównie z materiałów źródłowych znajdujących się w Izraelu (CZA i CAHJP) oraz wcześniej opublikowanych, Golczewski opisał zarówno pełen brutalności dyskurs antyżydowski, jak również jego gwałtowną ekspresję w postaci zamieszek

⁴¹ E. Mendelsohn, *Zionism in Poland. The Formative Years, 1915–1926*, New Haven–London 1981, s. 88–110.

⁴² S. Netser, *Ma’wak Jehudej Polin al zchujotejhem ha-ezrachijot we-ha-le’umijot, 1918–1992*, Tel Awiw 1980, s. 122–145.

⁴³ Tamże, s. 104–122.

⁴⁴ H. Abramson, *A Prayer for the Government, Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, s. 178.

⁴⁵ A. Zaidman, *Ha-otonomia ha-le’umit ha-jehudit be-Ukraina ha-acma’it ba-szanim 1917–1919*, nieopublikowana praca doktorska, Uniwersytet w Tel Awiwie 1980, s. 118–135.

w Galicji w latach 1918–1919 oraz w Wilnie i Pińsku w 1919 r., które szczegółowo przedstawił. Badacz ów uważa antysemityzm za formę dyskursywnego wyrażania politycznych i społeczno-ekonomicznych uprzedzeń etnicznych, w obrębie których Żydów uważa się za pozbawiony różnic element homogenicznego antypolskiego bytu i przedstawia jako obcego i zdrajcę, np. „Żyd” jako jednostka proniemiecka w czasie okupacji przez państwa centralne Królestwa Kongresowego, proukraińska w latach 1918–1919 i jako bolszewik w trakcie pogromów w Pińsku, Wilnie i Lidzie. Golczewski wyróżnił trzy poziomy antyżydowskiej przemocy, odpowiadające grupom, które w niej uczestniczyły. Na poziomie podstawowym znajdują się sprawcy. Grupa ta składa się głównie z chłopów, żołnierzy, młodzieży i innych osób, które przekonały demagogiczne hasła. Badacz stwierdził, że niemal każdy przypadek przemocy antyżydowskiej poprzedziły pogłoski. Na wyższym poziomie znajdują się propagatorzy antysemityzmu. Szerzą oni plotki i stereotypy, nie angażując się osobiście w przemoc, grabieże, pobicia, zranienia i zabójstwa. Na trzecim, najwyższym poziomie, Golczewski umieścił polityków wykorzystujących antysemityzm do osiągnięcia konkretnych celów politycznych.

Okres po zwrocie archiwalnym

Problem przemocy wobec Żydów w okresie wojny i rewolucji pozostawał na marginesie badań historycznych do lat 90. XX w. – upadku ZSRR i momentu zwrotu archiwalnego. W badaniach naukowych przeprowadzonych od tego momentu omawianą falę antyżydowskich ataków umieszcza się w kontekście przemocy wojskowej i zmian rewolucyjnych. Nowe podejście analityczne ujmuje przemoc antyżydowską w ramach pewnej osi wydarzeń, począwszy od mobilizacji państwa oraz gwałtów związanych z wybuchem wojny światowej, przez rewolucję w Rosji, po upadek imperiów i wyłonienie się nowych państw oraz wojnę domową. Istotę badań stanowią pytania o przyczyny, układy polityczne, które dopuściły do eksplozji przemocy, stygmatyzacji pewnych elementów populacji oraz sytuację społeczną charakteryzującą się powszechnym brakiem norm. W badaniach tych skupiono się głównie na roli władz państwowych i wojskowych w zjawisku ataków antyżydowskich i pytaniu o to, dlaczego zwykli ludzie zbiorowo angażują się w przemoc wobec sąsiadów. Historiografia tego okresu zakwestionowała wiele wcześniejszych koncepcji, które cechowały badania omawianej problematyki. Nastąpiła też w końcu zmiana w rozumieniu genezy przemocy antyżydowskiej – zamiast perspektywy zakładającej działania odgórne zaczęto postrzegać pogromy jako inicjatywy na ogół oddolne, których powody mają dość spontaniczny charakter. Podkreśla się tym samym bezładny charakter przemocy, jak również brak długofalowych celów. Jednak nadal

obecna jest wcześniejsza tendencja do koncentracji na sprawcach i pomijaniu doświadczenia bardzo zróżnicowanej zbiorowości ofiar.

Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History – klasyczne dzieło pod redakcją Johna D. Kliera i Shlomo Lambrozy (Cambridge 1992) – otwiera nowy etap w badaniach na temat przemocy wobec Żydów w okresie wojny i rewolucji. W odniesieniu do zagadnienia przemocy w trakcie rosyjskiej wojny domowej w tomie tym szczególnie ważne miejsce zajmują badania przeprowadzone przez Petera Keneza. Poddał on przede wszystkim ponownej analizie źródła drukowane i doszedł do wniosku, że armia „białych” wykazała się większym okrucieństwem niż jakiegokolwiek inne wojska, bandy lub grupy podczas zamieszek antyżydowskich na Ukrainie i w południowej Rosji. „Biali” byli najlepiej zorganizowani i ideologicznie zmotywowani do działania. Badacz dowodzi, że antyżydowska przemoc, jakiej dopuszczali się członkowie tej grupy, stanowiła wyraz ich interpretacji genezy, motywacji i celów rewolucji, zgodnie z którą przede wszystkim Żydzi ponosili odpowiedzialność za jej wybuch. Kenez podkreśla, że agresywny nacjonalizm „białych” najsilniej przejawiał się w antysemityzmie. Stwierdza też, że typowa wrogość epoki carskiej względem tej grupy nabrała cech „morderczej obsesji” w trakcie wojny domowej. Mimo że wśród „białych” generałów panował silny antysemityzm, nie organizowali oni pogromów, ale też nie starali się im zapobiec⁴⁶.

Richard Pipes przedstawił wzrost przemocy antysemitycznej w następstwie rewolucji lutowej w nowym świetle, wskazując na zbieżność różnych zjawisk. Gwałtowne zniszczenia wywołane przez wojnę, zatarcie granic pomiędzy sferą cywilną a wojskową, powszechna brutalizacja zachowań społecznych, a także likwidacja strefy osiedlenia w 1915 r. i jednoczesne pojawienie się Żydów w głębi kraju, a wreszcie eksponowane miejsce, jakie ta grupa zajmowała w rozwoju wydarzeń rewolucyjnych, doprowadziło do wykształcenia się przekonania, że to oni sterowali rewolucją. „Judeofobia – dowodzi Pipes – stała się ideologią mas”⁴⁷. Z jednej strony nowe okoliczności powstałe w sytuacji anomii pozwoliły na wybuch straszliwej przemocy, z drugiej Pipes nie zauważył bezpośredniego związku pomiędzy wzrostem antysemityzmu i antyżydowskimi ekscesami podczas wojny domowej⁴⁸.

Kwestie „białej”, „czerwonej” i ukraińskiej odpowiedzialności za pogromy, ich zasięgu i miejsc, gdzie do nich dochodziło to problemy, którymi w ostatnich dwóch dekadach zajmuje się historiografia rosyjska (tj. piśmiennictwo powstałe w Rosji i/lub w języku rosyjskim bądź wytworzone przez uczonych

⁴⁶ Zob. też: P. Kenez, *Civil War in South Russia, 1919–1920*, Berkeley–Los Angeles 1977, s. 166–77; tegoż, *The Ideology of The White Movement*, „Soviet Studies” 32, 1980, s. 58–63.

⁴⁷ R. Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, s. 101, 106.

⁴⁸ Tamże, s. 99–112.

wywodzących się z rosyjskiej tradycji historiograficznej). Skupiając się na oddolnej przemocy, okrutnej i morderczej, badania te przedstawiają antyżydowską przemoc na Ukrainie i w południowej Rosji w kontekście rewolucji rosyjskiej jako całości, gdzie wojna domowa stanowiła zarówno bezpośrednią kontynuację wydarzeń, jak i ich integralną część⁴⁹.

Oleg Budnicki jest najwybitniejszym przedstawicielem tego środowiska historyków. Posiłkując się nowymi materiałami archiwalnymi, przedstawił on pogromy z lat 1918–1920 oraz rolę kwestii żydowskiej w szerszym kontekście wojny domowej. W swojej książce pt. *Russian Jews between the Reds and the Whites, 1917–1920* (Philadelphia 2011)⁵⁰ na podstawie bogatej dokumentacji pokazał, że grupy polityczne związane ze wszystkimi stronami konfliktu wojkowego z Ukraińcami – „czerwonymi”, „białymi”, siłami ukraińskimi i polskimi – usunęły ograniczenia i dały zielone światło dla przemocy wobec Żydów. Jednocześnie podkreślił, że Żydzi byli aktywnymi uczestnikami procesu politycznego nie tylko w szeregach „czerwonych”, ale też po drugiej, „białej” stronie frontu. Jego praca wpisuje się w tendencję zapoczątkowaną w latach 70., by przedstawiać Żydów jako siłę sprawczą, kierującą własnymi losami. Polityka przywództwa „białych”, jak twierdzi badacz, początkowo nie miała charakteru antysemitckiego, pomimo postawy wielu oficerów tych wojsk. Co więcej, w pierwszej fazie wojny domowej siły antybolszewickie współpracowały z częścią Żydów z południowej Rosji. Masowy wzrost postaw antysemitycznych, częściowo powiązany z antysemityzmem w rosyjskiej kulturze wojskowej i powszechnym utożsamianiem bolszewików z Żydami, doprowadził do zmian w polityce przywódców „białych”. Nie podjęli oni żadnych działań w celu powstrzymania antyżydowskiej przemocy⁵¹.

W swojej pracy Budnicki rozwinął ustalenia historiografii z lat 30. dotyczące poparcia, jakiego Żydzi udzielili „białym”. Gdy antysemityzm stał się kluczowym elementem w kampanii propagandowej „białych”, a ataki na Żydów nasiliły się, te przyjazne relacje odeszły do przeszłości. Z ustaleń Budnickiego

⁴⁹ W.P. Bułdakow, *Krasnaja smuta. Priroda i posledstwija riewolucionnogo nasilija*, Moskwa 2010 – autor koncentruje się na okresie rewolucji i wojny domowej.

⁵⁰ Pierwotnie książkę wydano w języku rosyjskim jako *Rossijskije jewrije miezdu krasnymi i białymi (1917–1920)*, Moskwa 2005.

⁵¹ Budnicki odrzuca wcześniejsze twierdzenia, że przemoc antyżydowska, której dopuszczali się „biali”, była reakcją na rewolucję. Ponieważ wielu „białych” generałów wzięło udział w wydarzeniach lutego 1917 r., można przyjąć, że nie byli oni zasadniczo przeciwnikami tej formy przejęcia władzy. Generalicja sprzeciwiała się oczywiście „czerwonym” i rewolucji październikowej. Masowy antysemityzm wśród żołnierzy ujawnił się też w pułkach z pro-bolszewickim nastawieniem. Budnicki podkreśla niechlubne judeofobiczne tradycje wśród „białych” urzędników, ich fantazje o spisku żydowskim, który „kieruje biegiem wydarzeń”. W obliczu tragicznych okoliczności wojny domowej i rewolucji połączenie ludowej judeofobii z powszechnymi nastrojami antybolszewickimi miało destrukcyjny i tragiczny wpływ.

wynika, że chociaż początkowo większość Żydów była niechętna bolszewikom, eskalacja przemocy antyżydowskiej wyraźnie pokazała, z kim należy wiązać największe nadzieje na przetrwanie.

Na czołowym miejscu w historiografii przemocy wobec Żydów na Ukrainie, również po zwrocie archiwalnym, pozostało pytanie o rolę ukraińskiego Dyrektoriatu w antyżydowskich atakach⁵². Czwarty rozdział pracy *A Prayer for the Government, Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* Henry Abramson poświęcił zagadnieniu przemocy wobec Żydów w tym kraju. Przeprowadził analizę roli przywództwa państwa w antyżydowskiej przemocy, kontynuując w ten sposób wątek, który zdominował już historiografię przedmiotu. Abramson nie wyszedł poza tezy postawione przez Ariego Zaidmana w 1980 r., który stwierdził, że wprawdzie liderzy Ukrainy jedynie w ograniczonym stopniu sprawowali kontrolę nad swoimi wojskami, ale też ich wysiłki na rzecz powstrzymania pogromów nie były spójne. Jeśli chodzi o samego Petlurę, to Abramson dokonuje rozróżnienia odpowiedzialności w zakresie postępowania oraz w sensie moralnym⁵³. Jego zdaniem Petlura wiedział o pogromach, ale nie udało mu się podjąć odpowiednich działań w celu ich zatrzymania, lecz „jako głowa państwa musi odpowiadać [moralnie] za działania swojej armii”⁵⁴. Ów podział na odpowiedzialność w sensie wypełniania obowiązków i moralną (ang. *responsibility* i *accountability* – przyp. tłum.) obudził żywą dyskusję, zwłaszcza wokół pojęcia „odpowiedzialności moralnej”. W odpowiedzi Lars Fischer rozwinął zagadnienie działań odgórnych oraz oddolnych i zaproponował bardziej zniuansowane podejście. Stwierdził on, że chociaż przemoc antyżydowska była wynikiem inicjatyw oddolnych, rozgrywała się jednak w kontekście złożonych interakcji i dynamiki zarówno działań oddolnych, jak i odgórnych. Atmosfera tego rodzaju powstała za przyzwoleniem władz, ponieważ przeciwstawienie się przemocy mogło zagrozić istnieniu państwa ukraińskiego⁵⁵.

⁵² Rudolf A. Mark stwierdził np., że Petlura „najpóźniej na początku lata 1919 r.” (tzn. po okresie największej przemocy sił Dyrektoriatu) „zrobił, co mógł”, aby zapobiec pogromom; tegoż, *Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropadskyj bis zum Exil in Polen*, „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte” 40, 1988, s. 7–228.

⁵³ H. Abramson, *A Prayer for the Government, Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, s. 132.

⁵⁴ Tamże, s. 139.

⁵⁵ L. Fischer, *The Pogromshchina and the Directory. A New Historiographical Synthesis*, s. 47–93; tegoż, *Whither Pogromshchina – Historiographical Synthesis or Deconstruction?*, „East European Jewish Affairs” 38, 2008, no. 3, s. 303–320. W historiografii ukraińskiej skupiano się na roli Petlury w zamieszkach antyżydowskich, zażarcie broniąc jego imienia; zob. np. S. Jekelczyk, *Tragiczna storinka Ukrainjskoji rewoluciji. Symon Petlura ta jewriejski pohromy w Ukrajini (1917–1920)*, [w:] *Symon Petlura ta ukraińska nacionalna rewolucija. Zbirnyk prac Druhoho konkursu petluroznawciw Ukrainy*, red. W. Michalczuk, Kyjiw 1995; W.I. Serhijczuk, *Symon Petliura i jewrejstwo*, Kyjiw 1999.

W odróżnieniu od Abramsona, Ulrich Herbeck w nowszym opracowaniu stwierdził, że wyjaśnienia przemocy antyżydowskiej nie można sprowadzić do ogólnego konfliktu regionalnego między grupami etnicznymi podczas rozpadu Imperium Rosyjskiego, podczas którego jedne grupy walczą z innymi. Zjawisko to, jak ustalił, w żaden sposób nie ograniczało się do jednego, konkretnego regionu, ponieważ np. podczas odwrotu w 1921 r. „biała” armia wymordowała na Dalekim Wschodzie całą żydowską populację miasta Ułan Bator. Herbeck stwierdził, że przemoc wobec Żydów, do której uciekały się różne grupy wojskowe i paramilitarne, nie może być traktowana wyłącznie jako wynik ogólnej sytuacji kryzysowej w czasie I wojny światowej i wojny domowej. Podkreślił znaczenie wzrostu antysemityzmu i antyżydowskiej przemocy w kontekście rozwoju wykluczającego etnonacjonalizmu. Herbeck uważa antysemityzm za kluczowy aspekt powstającej rosyjskiej ideologii nacjonalistycznej czasu rewolucji, który w fazie kryzysu i rozpadu caratu zastąpił dawną imperialistyczną ideologię starej elity rządzącej. Rosyjscy nacjonalistyczni „biali” oficerowie, znaczna część Cerkwi prawosławnej, ukraińscy nacjonaści i różne ruchy chłopskie, zjednoczeni w opozycji do tego, co nazywali „rządami Żydów pod przykrywką bolszewizmu”, połączyły antykomunizm i antysemityzm w jedno: mit „judeobolszewizmu”⁵⁶.

W ostatnich latach wiele badań poświęcono poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o rolę rosyjskiego wojska w brutalnych działaniach, do których doszło w okresie poprzedzającym rewolucję. Siemion Goldin skupił się na antyżydowskiej przemocy, której towarzyszyły masowe deportacje Żydów z linii frontu w północno-zachodnich prowincjach Imperium Rosyjskiego w latach 1914–1915, jak również w okupowanej przez carat Galicji. Uważał ją za część polityki czystek, które propagowało tamtejsze dowództwo⁵⁷. Eric Lohr i Peter Holquist umieścili rosyjską politykę wojskową wobec Żydów zamieszkałych w regionie północno-zachodnim, Galicji i Bukowinie w perspektywie potrzeb masowej mobilizacji podczas wojny totalnej, podkreślając instrumentalną rolę unaradawiającej polityki w dobie coraz większej brutalizacji. Lohr zanalizował antyżydowską przemoc, której towarzyszyły wypędzenia Żydów z północno-zachodnich prowincji Imperium Rosyjskiego w latach 1914–1915. Ze względu na rolę przywództwa wojskowego wydającego rozkazy oraz oddziały militarne

⁵⁶ U. Herbeck, *Das Feindbild vom „jüdischen Bolschewiken”. Zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution*, Berlin 2009; tegoż, *National Antisemitism in Russia during the ‘Years of Crisis’, 1914–1922*, „Studies in Ethnicity and Nationalism” 7, 2007, no. 3, s. 171–184.

⁵⁷ S. Goldin, *Deportation of Jews by the Russian Military Command, 1914–1915*, „Jews in Eastern Europe” 41, 2000, no. 1, 40–73; tegoż, *Ot Nowoaleksandrii do Bielostoka. Dieportacyi jewriejskogo naselenija polskich ziemiel’ russkoj armijej w 1914–1915 gg.*, „Studia Judaica” 17, 2014, nr 2, s. 5–34.

dopuszczające się przestępstw określił te wydarzenia jako „pogromy wojenne”. Stwierdził, że rozkazy wojskowe „wyróżniały wybrane populacje jako pariasów, wyłączonych spoza ochrony władz”. Dozwolone też były brutalne zachowania, skutkujące takim rozwojem sytuacji, że władze cywilne „mogły zrobić niewiele, aby zatrzymać przemoc, skoro zaangażowane było wojsko”⁵⁸. Wojna, jak stwierdził, dodała do struktury przedwojennych czynników społeczno-gospodarczych mobilizację patriotyczną i nacjonalistyczną, co doprowadziło do częściowych czystek etnicznych, które radykalnie różniły się od przedwojennej fali pogromów i antyżydowskiej przemocy. Studiując postawy członków Sztabu Generalnego w czasie okupacji Galicji i Bukowiny w latach 1914–1915 i 1916–1917, Holquist uzupełnił obraz antyżydowskich ekscesów popełnianych przez wojska rosyjskie. Pokazał, jak przypadkowa przemoc rozwinęła się i przybrała postać systematycznej polityki konfiskat, wykluczenia ekonomicznego i masowych deportacji. Rytm wydarzeń zmieniał się w zależności od składu Sztabu Generalnego, co podkreśla znaczenie kluczowych postaci na najwyższym szczeblu dowodzenia, odpowiedzialnych za okupowane terytoria. W ten sposób badacz objął analizą nie tylko czynniki strukturalne stojące za antyżydowską przemocą popełnianą przez wojska rosyjskie, ale także zajął się rolą jednostek w krystalizowaniu tej polityki⁵⁹. Artur Markowski powrócił do perspektywy „makro”, prezentując model, w którym antyżydowską przemoc na granicy rosyjsko-polskiej na początku I wojny światowej pojmuje się jako konflikt grup etniczno-narodowych. Historyk ten dostrzegł wiele wspólnych założeń i mechanizmów, pomimo charakterystycznych różnic w przejawach przemocy antyżydowskiej w danych miejscach. Według niego odgórnie inspirowana przemoc antyżydowska, do której podlegały władze rosyjskie, znalazła oddźwięk wśród miejscowej ludności. Stało się tak ze względu na stereotypowe postrzeganie stosunków społecznych⁶⁰.

Władimir Bułdakow w eseju zamieszczonym w zbiorze *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History* starał się wskazać różne kategorie społeczne sprawców. Skupił się na dwóch rodzajach przemocy

⁵⁸ E. Lohr, *1915 and the War Pogrom Paradigm in the Russian Empire*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. by J. Dekel-Chen et al., Bloomington 2011, s. 43, 45–46; zob. też: tegoż, *The Russian Army and the Jews. Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I*, „The Russian Review” 60, 2001, no. 3, s. 404–419.

⁵⁹ P. Holquist, *The Role of Personality in the First (1914–1915) Russian Occupation of Galicia and Bukovina*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, s. 52–73; zob. też tegoż, *Les violences de l’armée russe à l’encontre des Juifs en 1915. Causes et limites*, [w:] *Vers la guerre totale. Le tournant de 1914–1915*, ed. J.N. Horne, Paris 2010, s. 191–219.

⁶⁰ A. Markowski, *Rosyjski wizerunek konfliktu społecznego. Żydzi na pograniczu Królestwa Polskiego w Rosji na początku Wielkiej Wojny*, [w:] *Lata Wielkiej Wojny. Dojrzwianie do niepodległości 1914–1918*, red. D. Grinberg i in., Białystok 2007, s. 148–163.

antyżydowskiej: działaniach najbardziej tradycyjnych, które były częścią „zamieszek chlebowych”, kiedy zwykli przestępcy korzystali z nadarzającej się okazji, oraz działaniach prowadzonych przez żołnierzy i grupy rewolucyjne, prowadzonych pod pretekstem „judeobolszewickich” oskarżeń, jakie szybko pojawiały się w takich sytuacjach. Bułdakow pokazał oddolny rozwój kontinuum przemocy, w trakcie którego incydent jednego typu może prowadzić do drugiego rodzaju ataku⁶¹.

Ponowne zainteresowanie antyżydowską przemocą doprowadziło do publikacji obszernej kolekcji dokumentów. Lidia Miliakowa zredagowała opracowanie zatytułowane *Kniga pogromow*, stanowiące niezwykle zbiór dokumentów dotyczących antyżydowskiej przemocy na Ukrainie, Białorusi i w europejskiej części Rosji pomiędzy 1918 a 1922 r., pochodzących ze zbiorów GARF w Moskwie⁶². Pierwotnie dokumenty te stanowiły część materiału zebranego w Kijowie podczas pogromów, zostawionego na miejscu przez Czerikowera. Następnie przekazano je do Wszechrosyjskiego Komitetu Publicznej Pomocy Ofiarom Rzezi i Klęsk Żywiolowych, który niejako „odziedziczył” zbiór i kontynuował kolekcjonowanie materiałów o okrucieństwach, do jakich doszło na terenie Ukrainy i Białorusi⁶³. Zespół ten stanowi najbardziej wyczerpujący i systematyczny przegląd dotąd opublikowanych dokumentów. Zawiera szeroką gamę źródeł, wyjaśniających terytorialny zasięg pogromów, a także dokumentów odnoszących się do aktorów społecznych i politycznych, biorących udział w masakrach (siły Petlury i Dyrektoriatu, bandy różnych atamanów, armie polska, „biała” i „czerwona”).

Trzon kolekcji przedstawia punkt widzenia ofiar i zawiera wywiady z pokrzywdzonymi i świadkami oraz fragmenty pamiętników. Raporty ze zdarzeń czy wycinki prasowe prezentują relacje naocznych świadków; z kolei listy pisane przez urzędników wojskowych i oficerów lub rezultaty dochodzeń przeprowadzanych przez różne komisje i organizacje zawierają opinie oficjalne. Celem opracowania była zmiana perspektywy uczonych i zwrócenie ich uwagi na doświadczenia ofiar.

⁶¹ V.P. Buldakov, *Freedom, Shortages, Violence. The Origins of the “Revolutionary Anti-Jewish Pogrom” in Russia, 1917–1918*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, s. 74–91.

⁶² *Kniga pogromow...* Ten znaczący zbiór przetłumaczył na język francuski zespół w składzie: Nicolas Werth, Patrice Bensimon, Claire Le Foll i Jekaterina Pichugina: *Le livre des pogroms...* Kolejny zbiór dokumentów zredagował Wołodymyr Serhijczuk: *Pogromy w Ukraini, 1914–1920: wid sztucznych stereotypów do hirkoji prawdy, prychowanoji w radiańskich archiwach*, Kyjiv 1998. Należy zauważyć, że wstęp do tej publikacji jest bardzo stronniczy. Redaktor obwinia bolszewików o to, że próbowali zrzucić odpowiedzialność za pogromy na ukraiński ruch narodowy. Jego zdaniem antysemityzm ukraiński narzuciły siły zewnętrzne; tamże, s. 15–16, 56.

⁶³ *Kniga pogromow...*, s. XVII–XXX.

W obrębie głównego nurtu historiografii pogromów na terenach, które znalazły się później w granicach II Rzeczypospolitej, pod wieloma względami potwierdzono przedwojenne interpretacje i wyjaśnienia zasięgu przemocy antyżydowskiej i jej przyczyn, a także zbadano rolę władz w popełnianiu okrucieństw lub przyzwalaniu na nie. W ostatnich trzech dekadach wydano zbiory dokumentów, które stanowią próbę przezwyciężenia panującego w okresie międzywojennym klimatu stronnoczości politycznej w dyskusji o pogromach z lat 1918–1920. Publikacje te kwestionują twierdzenia ogłaszane publicznie w 1919 r., których celem było uzasadnienie antyżydowskich zamieszek⁶⁴, przedstawiają perspektywę niektórych spośród głównych aktorów tragicznych wydarzeń⁶⁵ lub też prezentują współczesne analizy postaci próbujących zrozumieć tamte wydarzenia⁶⁶. Z jednej strony od czasu do czasu w ustaleniach pojawiają się dawne interpretacje, będące echem tamtego dyskursu etnonacjonalistycznego⁶⁷. Czasami też powiela się podobne twierdzenia z międzywojennych debat⁶⁸. Z drugiej strony wydawano również ostre sądy i formułowano znaczące interpretacje wydarzeń, jak np. w eseju o morderstwie, egzekucji lub pogromie w Pińsku w kwietniu 1919 r. autorstwa Józef Lewandowskiego⁶⁹.

Konrad Zieliński przebadał wybuchy przemocy antyżydowskiej w kontekście stosunków polsko-żydowskich w czasie I wojny światowej na terytorium Kongresówki i Galicji. Stwierdził, że w Królestwie Polskim niektóre czynniki złożyły się w czasie wojny na pogorszenie stosunków polsko-żydowskich: kwestie ekonomiczne wprawdzie pozostały główną osią konfliktu, lecz po rewolucji bolszewickiej poważnym zarzutem stały się oskarżenia o propagowanie komunizmu. Po zawarciu traktatu w Brześciu Litewskim Polacy zwrócili się przeciwko żydowskim sąsiadom, oskarżając ich o rzekomy „współdział”, opowiedzenie się po stronie państw centralnych. Ponadto żądania autonomii narodowej wysuwane przez Żydów pogorszyły już i tak delikatne relacje pomiędzy obiema społecznościami. Jednak pomimo pogarszających się w czasie wojny stosunków polsko-żydowskich w Królestwie Polskim wydarzenia okresu

⁶⁴ J. Tomaszewski, *Pinsk, Saturday, 5 April 1919*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 1, 1986, s. 227–251; J. Lewandowski, *History and Myth. Pinsk. April 1919*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2, 1987, s. 5–36.

⁶⁵ D. Engel, *Lwów, November 1918. The Report of the Official Polish Governmental Investigating Commission*, KHŻ, 2004, nr 211, s. 387–395.

⁶⁶ J. Tomaszewski, *Lwów, 22 listopada 1918*, „Przegląd Historyczny” 75, 1984, z. 2, s. 279–285.

⁶⁷ Tegoż, *Lwów – listopad 1918. Niezwykłe losy pewnego dokumentu*, „Dzieje Najnowsze” 25, 1993, nr 4, s. 163–173.

⁶⁸ Zob. np. echa dyskusji na temat liczby ofiar żydowskich: A. Kapiszewski, *Controversial Reports on the Situation of Jews in Poland in the Aftermath of World War I. The Conflict between the US Ambassador in Warsaw Hugh Gibson and American Jewish Leaders*, „Studia Judaica” 7, 2004, nr 2, s. 257–304.

⁶⁹ J. Lewandowski, *History and Myth. Pinsk. April 1919*, s. 5–36.

między listopadem 1918 a styczniem 1919 r. miały mniej brutalne skutki niż w Galicji, gdzie relacje te przed wojną światową nie były tak napięte⁷⁰. W Galicji, jak zauważa Zieliński, nowoczesny antysemityzm, chociaż słabo zauważalny przed 1914 r., w czasie wojny znacząco się rozwinął⁷¹. W stanowisku tego badacza można dostrzec echa dyskursu międzywojennego, w szczególności w jego stwierdzeniach, że postawa społeczeństwa polskiego w Królestwie Polskim wobec ludności żydowskiej, pominąwszy mordy, do których doszło w Kielcach w listopadzie 1918 r., była mniej gwałtowna i brutalna, niż przedstawia się to w ówczesnej prasie zachodniej. Zieliński zaprezentował rozwój stosunków polsko-żydowskich w Królestwie Polskim jako dzieje „od bojkotu do przemocy”, a nie „od bojkotu do pogromu”⁷². Jednak pytanie dlaczego, pomimo niesprzyjających warunków wstępnych, w Królestwie Polskim doszło do mniejszej liczby przemocy skutkujących morderstwami, pozostaje bez odpowiedzi.

Frank Schuster opisał antyżydowską przemoc w Galicji w latach 1918–1919, a także wydarzenia w Pińsku, Wilnie i Lidzie. Odwołując się do wielu źródeł, w szczególności tzw. ego dokumentów, do analizy okoliczności antyżydowskich zamieszek z perspektywy sprawców i władz badacz ten dodał typologię reakcji żydowskich⁷³.

William Hagen i David Engel poddali analizie symboliczne znaczenie antyżydowskiej przemocy. Skupili się na pogromie we Lwowie w listopadzie 1918 r., nie badając przy tym konkretnych wydarzeń prowadzących do wybuchu przemocy w mieście (co z kolei uczynił Bendow natychmiast po wydarzeniach oraz w późniejszych badaniach uwzględnili Golczewski i Tomaszewski, a następnie Prusin i Mick), nie zrekonstruowali też przebiegu zająć ani okoliczności, które je umożliwiły. Hagen zbadał pogrom z perspektywy antropologicznej. Rozważył znaczenie i przekaz z punktu widzenia sprawców, próbując zrozumieć, dlaczego zaatakowali ofiary w określony sposób. Starał się odszyfrować znaczenie kulturowe, jakie agresorzy przypisywali przemocy. Doprowadziło go to do wniosków o pierwszeństwie społeczno-kulturowego wymiaru przemocy nad bodźcami natury politycznej lub ekonomicznej. W interpretacji Hagena

⁷⁰ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 402–414; zob. też tegoż, *Od bojkotu do pogromu. O zająciach antysemickich w Królestwie Polskim jesienią 1918 roku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 4, red. K. Pilarczyk, Kraków 2008, s. 227–243.

⁷¹ Tegoż, *Uwagi na temat pogromów i zająć antysemickich w Galicji jesienią 1918 roku*, „Rocznik Mielecki” 10–11, 2007–2008, s. 119–127.

⁷² Tegoż, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, s. 413; tegoż, *Od bojkotu do pogromu. O zająciach antysemickich w Królestwie Polskim jesienią 1918 roku*, s. 224–225.

⁷³ F.M. Schuster, *Zwischen allen Fronten. Osteuroäische Juden während des Ersten Weltkrieges (1914–1919)*, Köln–Weimar–Wien 2004, s. 420–448.

przemoc jawi się jako rodzaj rytuału społecznego, symboliczna próba przywrócenia stosunków polsko-żydowskich do wcześniej ustalonego porządku, przerwano go przez wojnę. W tej jasno określonej hierarchii etnicznej i społecznej Polacy zajmują najwyższe pozycje⁷⁴. Engel zajął się natomiast problemem funkcji pogromu lwowskiego jako symbolu w polskim imaginariusz historycznym, pełniącego rolę „obowiązującego symbolu perfidii żydowskiej”, który „znalazł się w pamięci zbiorowej nie tyle jako uzasadniony akt odwetu, lecz bardziej jako niespełniony afront wobec atakujących, którzy oczekiwali od celu agresji aktów zadośćuczynienia”. Zrekonstruował funkcjonowanie tego modelu w latach 1918–1919 i jego echa we wczesnych latach 40.⁷⁵

Carole Fink zajęła się międzynarodowym wydzwiciem brutalnych antyżydowskich ataków we Lwowie i Pińsku. Szczególną uwagę poświęciła konsekwencjom tych wydarzeń w wymiarze politycznym na arenie międzynarodowej. Stwierdziła przede wszystkim, że w rezultacie ogromnej liczby doniesień prasowych na temat pogromów, które wywarły potężny wpływ na opinię publiczną, mocarstwa obradujące w Paryżu w 1919 r., choć skonsternowane i dalekie od jednomyślności, narzuciły Polsce traktat o ochronie mniejszości. Jego celem była ochrona bezbronnej ludności cywilnej przed atakami na tle etnicznym⁷⁶.

Łączny wpływ przemocy, poczynając od okupacji rosyjskiej w Galicji w latach 1914–1915, przez upadek imperium austriackiego pod koniec 1918 r., wojnę polsko-ukraińską, a następnie polsko-bolszewicką, zajmuje centralne miejsce w pracy Alexandra Prusina pt. *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia*⁷⁷. Zakres przeprowadzonej tam analizy został rozszerzony o aspekt porównawczy. Autor zestawiał wojenną antyżydowską politykę rosyjskiego reżimu okupacyjnego z powojennymi praktykami powstających właśnie instytucji II Rzeczypospolitej, biorąc pod uwagę rosnące okrucieństwo i działania zmierzające do umocnienia państwa narodowego. Prusin przekonuje, że pomimo wielu odmienności wynikłych ze zmian w kontekstach narodowych, rosyjscy i polscy urzędnicy administracji cywilnej i wojskowej podobnie postrzegali Żydów w Galicji Wschodniej – jako swego

⁷⁴ W. Hagen, *The Moral Economy of Popular Violence. The Pogrom in Lwow, 1918*, [w:] *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, ed. by R. Blobaum, Ithaca 2005, s. 124–147; zob. też tegoż, *The Moral Economy of Ethnic Violence. The Pogrom in Lwów, November 1918*, „Geschichte und Gesellschaft” 31, 2005, nr 2, s. 203–226.

⁷⁵ D. Engel, *Lwów, 1918. The Transmutation of a Symbol and its Legacy in the Holocaust*, [w:] *Contested Memories. Poles and Jews During the Holocaust and its Aftermath*, ed. by J.D. Zimmerman, New Brunswick 2003, s. 32–46.

⁷⁶ C. Fink, *Defending the Rights of Others...; tejże, Two Pogroms. Lemberg (November 1918) and Pinsk (April 1919)*, [w:] *Varieties of Antisemitism. History, Ideology, Discourse*, ed. by M. Baumgarten, P. Kenez, B.A. Thompson, Newark 2009, s. 151–168.

⁷⁷ A.V. Prusin, *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, Tuscaloosa 2005.

rodzaju piątą kolumnę. W studium tego autora można dostrzec również echa tezy Hagena o antyżydowskiej przemocy jako próbie powrotu do przedwojennej stratyfikacji społecznej, zagrożonej wojną, oraz o staraniach na rzecz zapewnienia etnicznym Polakom pozycji dominującej. Prusin podjął kwestię oddolnego i odgórnego charakteru przemocy; stwierdził, że obie formy agresji antyżydowskiej współistniały i przenikały się. Szeregowi sprawcy mieli być przekonani, że władze państwowe aprobują ich działania i uważali, że popełnione przez nich czyny stanowią odzwierciedlenie odgórnej polityki⁷⁸.

Prusin pokazał, że cała kampania przeciwko Ukraińskiej Republice Ludowej towarzyszyła antyżydowska przemoc ze strony wojsk polskich. Badacz szeroko przeanalizował pogrom, do którego doszło w listopadzie 1918 r. we Lwowie. Z jednej strony wskazał, że „postępowanie [miejscowego] dowództwa polskiego”, które nie podjęło interwencji, było „czynnikiem o głównym znaczeniu”, z drugiej stwierdził, że organizacje żydowskie wpadły w panikę i wyolbrzymiły zakres przemocy. W odniesieniu do wojny polsko-bolszewickiej podkreślił rolę coraz częstszych oskarżeń pod adresem Żydów o wspieranie strony radzieckiej oraz mitu „żydokomuny”.

Pod wieloma względami wydaje się, że w pracy zatytułowanej *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt* perspektywę Prusina w odniesieniu do Galicji przyjął Christoph Mick, skupiając się na badaniu jednego przypadku – Lwowa⁷⁹. Autor podkreślił odmienne doświadczenia wojenne trzech głównych grup etniczno-narodowych w mieście i pokazał, że wojna zdawała się tworzyć trudne do przezwyciężenia podziały we wzajemnych relacjach polskich, ukraińskich i żydowskich. Wraz z upadkiem rządu austriackiego Żydów obwiniano o antypolskie nastawienie i oskarżano o wywołanie kryzysu gospodarczego. Brak władzy stworzył przestrzeń dla aktywności tłumu. Mick nie tylko odtworzył realia wydarzeń w listopadzie 1918 r., w tym przebieg brutalnych zamieszek antyżydowskich, ale również opisał subiektywne postrzeganie rzeczywistości i różne tego konsekwencje dla każdej z trzech głównych grup etniczno-narodowych (Polaków, Ukraińców i Żydów) oraz powiązane z tym odmienne mity i znaczenia. Jak wcześniej uczynił to Engel, Mick również podjął kwestię symbolicznego postrzegania wydarzeń i ich znaczenia w dłuższym

⁷⁸ Tamże, s. 81–82.

⁷⁹ Ch. Mick, *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt. Lemberg 1914–1947*, Wiesbaden 2010 (wyd. ang. *Lemberg, Lviv, 1914–1947. Violence and Ethnicity in a Contested City*, West Lafayette 2015). Mick rozpatrywał przemoc antyżydowską w kontekście doświadczeń wojennych w czasie I wojny światowej, kiedy konsekwencją problemów etnicznych i konfliktów na tym tle, wywołanych przez rosyjską administrację okupacyjną w latach 1914–1915, były wzajemne oskarżenia między Żydami, Polakami i Ukraińcami o współpracę z Rosjanami i posądzenia o korzyści materialne po odzyskaniu miasta przez Austrię.

okresie. Ważnym punktem jego studium jest nacisk na odmienną interpretację doświadczeń wojennych przez różne grupy etniczne, z których każda sformułowała własną interpretację w obrębie konkurencyjnych kultur pamięci. Polacy zinstytucjonalizowali „obronę Lwowa” jako element polskiego kultu heroizmu narodowego, który wykluczał udział żydowskich i ukraińskich mieszkańców miasta. Żydzi z kolei pamiętają głównie tragiczny pogrom z listopada 1918 r. Dlatego też wydarzenie, które dla jednej społeczności funkcjonuje jako radosne i chwalebne, dla innych ma wymowę tragiczną. Mick pokazał, jak zdarzenia te nabrały decydującego wpływu na charakter międzyetnicznych napięć w latach międzywojennych, a także w czasie II wojny światowej.

Najnowsze badania, z których wiele pozostaje pod wpływem publikacji na temat przemocy zbiorowej i badań ludobójstwa w ujęciu porównawczym, przedstawiają elementy ciągłości i zmiany w atakach, do których doszło w latach 80. XIX w. W latach 90. ubiegłego stulecia Peter Kenez opisał sprawców antyżydowskiej przemocy okresu wojny i rewolucji jako „prekursorów nazistów”⁸⁰. Richard Pipes stwierdził, że „pod każdym względem, z wyjątkiem braku centralnej organizacji kierującej rzezią, pogromy w 1919 r. stanowiły wstęp i próbę przed Holokaustem. Spontaniczna grabież i zabijanie pozostawiły dziedzictwo, które dwadzieścia lat później doprowadziło do systematycznego masowego mordowania Żydów przez hitlerowców”⁸¹.

Oleg Budnicki podkreślił brak ciągłości z poprzednimi falami przemocy, ponieważ po raz pierwszy same władze zaczęły inicjować ataki. Przede wszystkim świadczyć o tym miał udział wojska rosyjskiego w przemocy wobec Żydów w okresie deportacji w latach 1914–1915, a następnie formacji ukraińskich i operujących w południowej Rosji. Był to pierwszy przypadek pogromów dokonywanych przez jednostki mniej lub bardziej regularnych sił zbrojnych (głównie „białych” i Dyrektoriatu).

Pogromy przeprowadzane przez ukraińską armię Petlury analizowano jako przejaw czystek etnicznych, podczas których mord na Żydach był częścią programu nacjonalistycznego. Skala przemocy i jej podłoże ideologiczne skłoniło wielu uczonych do analizy tych wydarzeń w kontekście zbrodni wojennych w trakcie I wojny światowej oraz rosyjskiej wojny domowej jako ważnych wydarzeń poprzedzających zagładę społeczności żydowskiej Europy Wschodniej. Poziom przemocy wobec Żydów był czasem tak wielki i w takim stopniu skoordynowany, że termin „pogrom” wydaje się nie przystawać do opisu sytuacji. Wydarzenia te przyczyniły się do przygotowania gruntu dla aktów

⁸⁰ P. Kenez, *Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War*, [w:] *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, s. 311.

⁸¹ R. Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, s. 112; zob. też tegoż, *The Ukrainian Pogroms during the Russian Civil War*, [w:] *A Restless Mind. Essays in Honor of Amos Perlmutter*, ed. by B. Frankel, London–Portland 1996, s. 261–273.

ludobójstwa, które nastąpiły dwie dekady później. Badania Holquista wskazują, że wiele działań i decyzji politycznych związanych z masowymi mordami w trakcie II wojny światowej (przesiedlenia, czystki etniczne i ludobójstwo) zaistniało już wcześniej w tych regionach Europy Środkowo-Wschodniej, które były teatrem działań wojennych podczas I wojny. Jednak, jak stwierdził Prusin, przemoc antyżydowska, jakiej dopuszczały się wojska rosyjskie i polskie, nie miała charakteru „ludobójczego”, nie można jej też porównać do ludobójstwa Ormian przeprowadzonego przez armię Imperium Osmańskiego w 1915 r., ani też nie prowadziła ona do tego rodzaju zbrodni. W pracy podkreślony został brak „ideologicznej doktryny zagłady” i „połączonego wysiłku” urzędów wojskowych i cywilnych.

Nowe zadania?

Pewne zagadnienia wciąż czekają na rzetelne zbadanie, jeśli chcemy zdobyć wszechstronną wiedzę na temat tego okrutnego okresu. Pomimo szerokiego zasięgu geograficznego przemocy antyżydowskiej, powstało niewiele prac poświęconych makroskali tego zjawiska. Nadal nie ma opracowania zawierającego wyczerpujący opis przemocy antyżydowskiej w Europie Środkowo-Wschodniej, przekraczający granice państw, imperiów, ujmujący możliwe najszerszy obszar geograficzny, ponad wojskowymi decyzjami politycznymi. Mimo że pierwszą próbę wypełnienia tej luki podjął Piotr Wróbel, koncentrując się w jednym studium na ziemiach czeskich na Zachodzie, przez Węgry, Galicję, Królestwo Kongresowe i Ukrainę po europejską część Rosji, potrzeba jednak dalszych badań⁸².

Poza problemem braku analizy w możliwie najszerszym wymiarze makro, nadal istnieje potrzeba badań w perspektywie mikro. Mimo że punkt widzenia sprawcy znajdował się w centrum badań, ujęcie koncentrujące się na tożsamości konkretnych osób przyczyniłoby się do pełniejszego zrozumienia omawianego zjawiska. Należy postawić pytania dotyczące szczegółowej charakterystyki pochodzenia (np. członek społeczności lokalnej czy przypadkowy przybysz) czy też wykonywanych zajęć (np. czy sprawca był żołnierzem, rolnikiem, bezrobotnym, przestępcą, a może pracownikiem najemnym). Zdawkowa analiza tego aspektu w cytowanych wyżej badaniach wynika ze stosunkowo niewielkiej dostępności źródeł pisanych przez samych napastników, braków w opisach

⁸² P. Wróbel, *The Kaddish Years. Anti-Jewish Violence in East Central Europe, 1918–1921*, „Simon Dubnow Institute Yearbook” 4, 2005, s. 211–236; zob. też tegoż, *The Seeds of Violence. The Brutalization of an East European Region, 1917–1922*, „Journal of Modern European History” 1, 2003, s. 125–148.

łożonych przez ofiary, jak również rozproszenia informacji biograficznych i dokumentów urzędowych⁸³.

Innym aspektem, prawie nieobecny w dotychczasowych badaniach, jest postrzeganie przemocy przez osoby postronne, ich zachowanie w trakcie wydarzeń oraz po zakończeniu ataków. Bardzo niewiele wiadomo o tym, co się stało „dnia następnego” i jak funkcjonowała wówczas dana społeczność. Jeszcze bardziej jaskrawy jest brak perspektyw ofiar i ich konkretnych doświadczeń oraz ocen dotyczących przemocy. Czy można dokonać rozróżnień w zależności od płci, wieku, statusu społecznego, możliwości ekonomicznych oraz wyobrażeń kulturowych?⁸⁴

Widać jednak pewne oznaki postępu jeśli chodzi o podejmowanie tych kwestii w nowszych badaniach. Niektóre opracowania koncentrują się na doświadczeniach ofiar, szczególnie ujmowanych z perspektywy płci, jak np. w badaniach przeprowadzonych przez Gura Alroeya lub w niepublikowanej pracy doktorskiej Iriny Astaszkievicz. Autorzy ci wyraźnie pokazują, że przemocy (zabójstwa, gwałtu, uszkodzenia ciała) doświadczano bardzo różnie ze względu na wiek i płeć⁸⁵. Źródła do przeprowadzania tego rodzaju badań w skali mikro zostały już zgromadzone przez autorów omówionej wyżej pierwszej fali badań. Studia poświęcone perspektywie ofiar, ukazujące uczucia, doświadczenia i postawy zwykłych ludzi, przywracające głos zgwałconym kobietom, osieroconym dzieciom i okaleczonym mężczyznom pozwolą nam na ukazanie nowego obrazu tej fali przemocy antyżydowskiej i umożliwią ponowne włączenie do historii osób wykluczonych z jej powodu.

⁸³ H. Abramson, *Well – Yes, a New Historiographical Synthesis! A Response to Lars Fischer*, „Revolutionary Russia” 16, 2003, no. 2, s. 94–100, tu s. 99.

⁸⁴ E.M. Avrutin, *Pogroms in Russian History*, s. 585–598.

⁸⁵ I. Astaszkievicz, *The Pogroms in Ukraine in 1917–1920. An Alternate Universe*, niepublikowana praca doktorska, Brandeis University, Department of Near Eastern and Judaic Studies, 2013; zob. też tekst Gura Alroeya, *Przemoc seksualna, gwałty i pogromy (1903–1920)* w niniejszym tomie, s. 127–146 (przyp. red.).